

PRIKAZI, OSVRTI, RECENZIJE/

**REVIEWS, COMMENTARIES,
RECENSIONS**

JUGOKOMUNISTIČKI OBRAČUNI S POLITIČKIM NEISTOMIŠLJENICIMA – PROPITIVANJE IDEOLOŠKIH TRANSFORMACIJA, ODGOVORNOSTI I ODMAZDE NA PRIMJERU HRVATSKOGA INTELEKTUALCA VLAHE LOVRIĆA

DOMAGOJ TOMAS, *Ideologija,
krivnja i odmazda. Vlaho Lovrić i
(dis)kontinuiteti prve polovice 20.
stoljeća*, Alfa, Zagreb, 2021., 451 str.

U izdanju nakladničke kuće Alfa 2021. godine objavljena je knjiga Domagoja Tomasa s naslovom *Ideologija, krivnja i odmazda. Vlaho Lovrić i (dis)kontinuiteti prve polovice 20. stoljeća*. Ideju za pisanje ovoga djela, kako sam autor naglašava u *Predgovoru* (str. 9-10), dobio je nakon što je, istražujući građu u Arhivu biskupskoga ordinarijata u Mostaru, naišao na osobnu ostavštinu za njega tada anonimnoga Vlaho Lovrića. No, zanimljivi spisi vezani za njegov život ponukali su Tomasa da se upusti u istraživački rad i na njegovu primjeru dosljednom primjenom metodološkoga pristupa intelektualne povijesti kroz tri tematske cjeline (četvrti dio donosi transkribirane dokumente) analizira sudbinu jedne generacije hrvatskih intelektualaca kojima su životne putove itekako obilježile društveno-političke prijelomnice prve polovice 20. stoljeća.

Intelektualna povijest i Vlaho Lovrić (str. 11-58) naslov je prvoga dijela knjige koji započinje *Uvodnom napomenom* u kojoj autor obrazlaže metodološki pristup, ciljeve i strukturu djela, a potom se usredotočuje na definiranje i koncept intelektualne povijesti, njegovu primjenu u hrvatskoj historiografiji, definiranje pojma i uloge intelektualca te eminentnu europsku i svjetsku historiografiju koja se bavi ovom tematikom. U smislu europske institucionalne podrške razvoju intelektualne povijesti autor ukazuje na nezaobilaznu ulogu engleskoga sveučilišta Oxford pri kojemu djeluje i Međunarodno društvo za intelektualnu povijest sa svojim časopisom *Intellectual History Review* te škotskoga sveučilišta

St. Andrews u sklopu kojega se nalazi i Institut za intelektualnu povijest čija je podrška iznjedrila dva međunarodno relevantna časopisa iz ove domene, a riječ je o *History of European Ideas* i *Global Intellectual History*. Kao značajan oblik institucionalne podrške teorijsko-metodološkomu konceptu intelektualne povijesti istaknuta je i srednjoeuropska istraživačka mreža koja je pokrenuta u organizaciji mladih povjesničara Srednjoeuropskoga sveučilišta u Budimpešti/Beču i Karlova sveučilišta u Pragu, a među pokretačima i pridruženim članovima nalaze se i hrvatski povjesničari.

Kada je riječ o suvremenoj hrvatskoj historiografiji i intelektualnoj povijesti 20. stoljeća, kojoj autor posvećuje posebno poglavlje, istaknuto je da znanstvenici u svojim istraživačkim postupcima raznih sociokulturnih pojava, procesa, ideja, političkih ideologija i utjecajnih pojedinaца, rijetko intelektualnu povijest primjenjuju kao osnovni metodološki oslonac, odnosno češće kao nadogradnju pojedinih dijelova njihovih uradaka. Donesen je popis tridesetak autora i njihovih djela, ali i projekata, skupova i zbornika koji obrađuju širok spektar raznorodnih tema u kojima je barem djelomično primijenjena intelektualna povijest kao teorijsko-metodološko polazište u analizi modernih društvenih pojava, procesa, organizacija ili, pak, istaknutih pojedinaца. Autor ističe kako bavljenje intelektualnom poviješću mora nadići ideološki dogmatizam i ideološki revizionizam jer, kako zapaža, „recidivi ideološkoga dogmatizma pod utjecajem kolektivne amnezije s jedne te kolektivne hiperamnezije s druge strane ponekad su naglašeni i u recentnoj hrvatskoj historiografiji, kada je riječ o nekim razdobljima moderne i suvremene povijesti, što se ponajviše odnosi na razdoblje NDH, a donekle i komunističke Jugoslavije“.

Kritički pristupa i problematici uopćavanja i pojednostavljivanja složenih društvenih procesa, a kao primjer navodi Zebićevu studiju *Od liberalnog do autoritarnog – filozofija politike Julija Mankanca*, tumačeći njegovu ocjenu uloge križarskoga ogranka Hrvatskoga katoličkoga pokreta (HKP), Katoličke crkve i nadbiskupa Stepinca u NDH pojednostavljenom, a onda i „istovjetne jugoslavenskom historiografskom kanonu“. Tomas smatra „da za uspješnu kontekstualizaciju u okviru

intelektualne povijesti suženu kroatocentričnu perspektivu treba proširiti i nadograditi korelacijom s europskim intelektualnim gibanjima u prvoj polovici 20. st.“.

Kada je riječ o studiji koja propituje život i djelo Vlaho Lovrića, autor naglašava da je bitno uočiti razliku u odnosu katoličkoga klera i laikata u zauzimanju stava prema NDH i ustaškomu režimu, a ako se promatra HKP, onda se zapaža značajno raslojavanje „pa se uvjetno može govoriti o trima vrstama stavova: 1. *angažirano-afirmativnom*, 2. *neutralno-djelatnom* i 3. *aktivno-oporbenom*“. Tomas ističe kako Vlaho Lovrić, kao i veći broj utjecajnih pripadnika HKP-a, pripada prvoj skupini jer se odlučio za aktivnu podršku, odnosno politički angažman u ustaškome režimu, ali kao pripadnik „civiliziranije“ skupine, „za razliku od ustaške puritanske skupine bliske ‘tvrdoj jezgri’ Ustaškog pokreta“. No, Tomas smatra kako je poistovjećivanje Križarske organizacije najprije s ustaško-domobranskim pokretom, a potom i s ustaškim režimom u NDH neprihvatljivo te naglašava kako za detaljniju analizu Lovrićeva slučaja svakako treba imati u vidu i sadržaj njegovih tekstova objavljenih u ondašnjoj periodici.

Posljednje poglavlje prvoga dijela ove studije prikazuje *Životni i profesionalni put Vlaho Lovrića*, od rođenja 30. siječnja 1913. u južnohercegovačkome mjestu Duži kod Neuma do njegova smaknuća 15. srpnja 1949. godine. Kratki tridesetšestogodišnji životni vijek ovoga intelektualca obilježen je smjenom četiri društveno-politička sustava za vrijeme kojih je Vlaho Lovrić pokušavao izobrazbom i raznim angažmanima, pa i kroz suradnju s ustaškim režimom, osigurati vlastiti opstanak, ali i financijsku pomoć svojoj obitelji. No, slom NDH odveo ga je u emigraciju, ali njegov planirani odlazak u Sjedinjene Američke Države spriječile su jugoslavenske vlasti i njihov zahtjev za izručenjem, tako da se u kolovozu 1948. našao na optuženičkoj klupi Okružnoga suda u Zagrebu koji mu je u svibnju 1949. godine izrekao smrtnu kaznu strijeljanjem. Nepuna dva mjeseca od izricanja presude kazna je potvrđena i izvršena.

Ideologija, krivnja i odmazda (str. 59-131) naslov je drugoga dijela knjige u kojem autor detaljno analizira sve dijelove životnoga puta i djelovanja Vlaho Lovrića, počevši od njegovih ideoloških stajališta koje

je moguće pratiti nakon Lovrićeva pristupanja Križarskoj organizaciji, odnosno preuzimanjem vodstva njezina sveučilišnog ogranka pod nazivom Akademsko križarsko bratstvo Mahnić (AKB Mahnić), preko njegova angažmana u Ustaškome pokretu, do emigracijskoga razdoblja i odmazde jugoslavenskih vlasti. Analizirajući studije o razvoju međunarodnoga političkog katolicizma i njegova odnosa prema fašizmu u međuratnome i ratnome razdoblju u Europi, autor drži kako se u hrvatskome slučaju politički katolicizam oblikovao unutar HKP-a koji je bio podijeljen na dvije frakcije – jedna sklonija federalističkomu rješenju unutar jugoslavenskoga državnog okvira, dok je druga s križarima na čelu, čiji je pripadnik bio i Vlaho Lovrić, zagovarala hrvatski suverenizam, koji će kasnije postati osnova revolucionarna hrvatskog nacionalizma. To će u konačnici rezultirati povezivanjem članova križarske grane HKP-a, ponajprije s domovinskim nacionalističkim krugovima, a potom i s Ustaškim pokretom, posebice nakon proglašenja NDH. Autor, stoga, u prvim dvama potpoglavljima na vrlo zanimljiv način prati i objašnjava Lovrićevu ideološku preobrazbu od nestranačkoga političkog katolicizma do ustaškoga zagovornika etnocentrizma koji nedvojbeno karakterizira njegove radove i ideološko-propagandna predavanja u vrijeme NDH. Novo razdoblje u Vlahinu životu nastupilo je nakon sloma NDH i odlaska u izbjeglištvo kada se, uslijed privatnih i političkih razočarenja, potpuno distancira od bilo kakvih društveno-političkih aktivnosti. Njegov boravak u emigraciji obilježen je traganjem za osiguranjem egzistencijalnih uvjeta i pokušaja odlaska u SAD, što prekida zahtjev jugoslavenskih državnih vlasti za njegovim izručenjem koje je izvršeno u srpnju 1948. godine uz odobrenje britanskih vojnih vlasti pod čijom su upravom bili logori za hrvatske izbjeglice.

Poglavlje *Krivnja* započinje raščlanjivanjem pojma krivnje, odgovornosti i kazne te se u navedenome kontekstu razmatra *Pitanje krivnje stožernika Vlaho Lovrića*. Budući da se u analizi procjene krivnje i odgovornosti pojedinca Tomas oslanja na stajališta Karla Jaspersa i Hannahe Arendt, koji odbacuju koncept kolektivne krivnje te polaze od individualne odgovornosti koja se može promatrati na četirima razinama: kriminalnoj, političkoj, moralnoj i metafizičkoj, navedene razine primjenjuje i

na slučaj Vlahe Lovrića. Pitanje Lovrićeve krivnje autor propituje na temelju njegovih osobnih zapisa, kao i arhivskoga gradiva nastala tijekom sudskoga procesa, imajući u vidu političko-pravne okolnosti u kojima se proces vodio što je, prema njegovu mišljenju, moglo utjecati kako na izjave svjedoka tako i na selektivan pristup u iščitavanju i interpretiranju danih iskaza. Kriminalnu krivnju Lovriću ni sud nije uspio nepobitno dokazati, dok je, prema autorovu promišljanju, politička krivnja neupitna s obzirom na dužnost koju je obnašao, kao i aktivno sudjelovanje u promidžbi ustaške ideologije, režima i kulta ličnosti poglavnika, jer, kako Arendt tvrdi, preduvjet „za političku odgovornost predstavlja ‘barem minimum političke moći’“. Kada je u pitanju odgovornost, autor ističe da bi Lovrićevo djelovanje u NDH podlijegalo odgovornosti utemeljenoj na funkciji unutar pravnoga sustava i odgovornosti utemeljenoj na pravnoj i moralnoj kažnjivosti, jer opravdanje vlastitih djela političkim sustavom ne može osloboditi pojedinca „potencijalne krivnje u pravnom i moralnom smislu ako politički sustav iskazuje svoj zločinački karakter“. Stoga smatra da uz navedenu odgovornost slijedi i odgovarajuća pravna kažnjivost bez obzira na nedokazanu kriminalnu krivnju. No, autor upozorava da olako izricanje smrtnih presuda koje je karakteristično za komunističko-revolucionarno pravosuđe u FNRJ, posebice u postratnim godinama, ukazuje na totalitarni i zločinački karakter vladajućega režima.

U novome poglavlju autor se bavi pitanjem *Odmazda*, posebice u razdoblju nakon završetka Drugoga svjetskog rata, odnosno 1945. godine koja je iz hrvatske perspektive označena točkom najsnažnijega diskontinuiteta, imajući u vidu činjenicu da je tada došlo do promjene državno-teritorijalnoga okvira i njegova nacionalnog predznaka, uspostave novoga političkoga sustava kao i uspostavljanja novoga društvenoga sloja, što je bilo popraćeno masovnom politikom odmazde. Na temelju analize objavljenih domaćih i stranih studija o politici odmazde na europskome području nakon Drugoga svjetskog rata autor ukazuje na praksu zapadnoeuropskih zemalja koje su izbjegavale preostro kažnjavanje bivših kolaboracionista držeći da bi to dovelo do produbljivanja ideoloških podjela te otežane obnove i integracije društva, dok je u

istočnoeuropskim zemljama, posebice u Jugoslaviji, politika odmazde, koju karakteriziraju i divlje čistke, te široko shvaćanje kolaboracionizma protežući ga na „klasne“ neprijatelje, kao i nepoželjne etničke/nacionalne skupine, dovelo „do pravoga etničkog čišćenja i odmazde neusporedivo snažnijeg intenziteta“. Jugoslavija je, uz Bugarsku, prednjačila i u odmazdi prema državno-političkim elitama koje su djelovale u ratnome razdoblju, pa su tako na smrt osuđeni svi ministri NDH koji su uhićeni ili izručeni FNRJ u neposrednome poraću. U skladu s navedenom praksom sama Lovrićeva pripadnost kolaboracionističkoj organizaciji značila je kolektivnu krivnju i sudski proces. Već u listopadu 1945. godine Sud časti Društva novinara Hrvatske zabranio mu je svaki oblik novinarskoga i publicističkoga djelovanja. Podignuta optužnica teretila ga je ne samo za političku odgovornost koju i sam priznaje nego i za kriminalnu krivlju koja se temeljila na optužbi da je na širem petrinjskom području prokazivao višim instancama pojedince i organizirane skupine koje su surađivale s NOP-om, a neki od njih, kako je navedeno, stradali su kao žrtve ustaškoga režima. Osim toga, na teret mu se stavljalo i sudjelovanje u radu Izvanrednoga narodnog suda u Zagrebu, za što je Lovrić tvrdio da je postavljen bez pristanka, a tijekom obrane isticao je i činjenicu da navedeni sud nije imao ovlasti izricati smrtne presude te da za vrijeme njegova predsjedavanja nitko nije stradao. Točku koja se odnosila na njegovu isljedničku suradnju s ustaškom emigracijom, okupljenom oko Bratovštine sv. Jeronima, te članstvo u Hrvatskome odboru u Rimu Lovrić je opovrgnuo naglašavajući kako je riječ o odboru koji je imao više karitativni nego politički karakter. Na temelju sudskoga spisa u kojem se dokazni materijal uglavnom sastoji od prijepisa zapisnika usmenih svjedočenja nastalih s odmakom od nekoliko godina od počinjenja djela za koje se Vlaho tereti, a uzimajući u obzir okolnosti svjedočenja, autor stavlja pod upit vjerodostojnost iskaza te zaključuje da „izvršenje kaznenih djela poput ratnih zločina ili zločina protiv čovječnosti, koji bi uključivali izvršenje ubojstva, naredbe za ubojstvo ili pak poticanje na vršenje takvih zlodjela, u Lovrićevu slučaju ničim nisu dokazana“. Imajući u vidu praksu kada je riječ o politici odmazde u zapadnoeuropskim društvima, Tomas ističe kako bi politička odgovornost po dužnosti koju

je Vlaho Lovrić obnašao, kao i ideološko-promidžbena aktivnost kojom se nedvojbeno bavio tijekom NDH, vjerojatno značile gubitak građanskih prava ili, u najgorem slučaju, neku vremensku zatvorsku kaznu, dok je komunističkoj Jugoslaviji to značilo smrtnu kaznu strijeljanjem. Slična sudbina zadesila je i mnoge druge hrvatske intelektualce koji su se oblikovali kroz HKP i njegove ogranke ili, pak, kroz neke druge društveno-političke i kulturne strukture, a koji su kasnije aktivno sudjelovali i u oblikovanju društveno-političke zbilje NDH.

Treći dio knjige donosi *Zaključna razmatranja* u kojima autor, rezimirajući iznesene analize, naglašava četiri faze ideološkoga razvoja kada je riječ o Lovrićevu životu i javnome djelovanju. Prvu fazu naziva križarskom (od 1936. do 1939. godine) i karakterizira je nestranački politički katolicizam – razdoblje kada se Lovrićev duhovno-intelektualni profil linearno oblikovao kroz HKP. Druga, odnosno prijelazna faza koju je Tomas okarakterizirao kao nestranački nacionalizam, a proteže se na razdoblje od 1939. do 1941. godine, predstavlja razdoblje prvoga otklona, odnosno napuštanje orlovsko-križarskoga pokreta potaknuta unutarnjim strukturalnim promjenama i Vlahino približavanje domovinsko-nacionalističkim krugovima. S novom prijelomnicom 1941. godine nastupa nova faza – ustaška, kada pristupa najprije političkomu krilu Ustaškoga pokreta, a potom stupa na dužnost stožernika u Velikoj župi Gorica, kada i razvija simpatije prema ustaškoj ideologiji, što predstavlja najveći zaokret u pogledu Lovrićeva ideološkog diskursa. Posljednja je faza emigrantska, a nastupa s prijelomnom 1945. godinom i slomom NDH, što je značilo i Lovrićev odlazak u iseljništvo, gdje do 1948. godine proživljava posljednju ideološku transformaciju koja je u konačnici rezultirala njegovim potpunim povlačenjem iz javnoga života. Kao motive Vlahinih ideoloških zaokreta autor u prvome slučaju 1939. godine ističe politički motiv, odnosno smjenu predsjednika Križarske organizacije, dok je 1941. godine, prema vlastitu Lovrićevu svjedočenju, motiv bio egzistencijalno-politički, odnosno pristupanjem Ustaškomu pokretu ponajprije je namjeravao riješiti svoje financijske poteškoće, ali ubrzo se razvio i popratni ideološki zanos. Posljednji zaokret, kako autor navodi, koji je donio političku razočaranost i društvenu rezignaciju

u prijelomnoj 1945. godini također je politički motiviran, odnosno bio je posljedica sloma NDH i onemogućavanja realiziranja hrvatskoga suverenizma. U pogledu političke odmazde Tomas naglašava kako je nepobitno postojala određena razina Lovrićeve političke odgovornosti, ali da je u jugoslavenskome slučaju već sama pripadnost Ustaškomu pokretu podrazumijevala kriminalnu krivnju i određeni oblik kazne, dok je obavljanje bilo kakve dužnosti značilo smrtnu kaznu bez obzira na to je li kriminalna krivnja dokazana, što se potvrdilo ne samo na primjeru Vlahe Lovrića nego i čitava niza nekadašnjih dužnosnika NDH.

U četvrtome dijelu studije autor donosi najveći dio transkribiranih dokumenta (str. 139-413) koje je koristio u razradbi ove problematike, a riječ je o objavljenim člancima Vlahe Lovrića, dnevnicima, izabranim pismima nastalima od 1945. do 1946. godine, zapisniku o saslušanju iz 1948. godine, Vlahinoj izjavi pred istražiteljima UDBA-e, Optužnici pred Okružnim narodnim sudom u Zagrebu, izrečenoj Presudi, Lovrićevoj žalbi upućenoj Vrhovnomu sudu NRH te završni Lovrićev govor sa saslušanja 1949. godine. Na kraju knjige nalaze se prilozi, popis izvora i literature, sažetak na četirima jezicima (hrvatskome, engleskome, njemačkome i talijanskome), popis kratica, kazalo imena te bilješka o autoru.

Može se zaključiti kako studija Domagoja Tomasa, temeljena na arhivskome gradivu i dosljednoj primjeni metodološke paradigme intelektualne povijesti u analizi intelektualnih i ideoloških transformacija Vlahe Lovrića za vrijeme značajnih prijelomnica u prvoj polovici 20. stoljeća, predstavlja značajan znanstveni doprinos povjesničarima koji se bave tematikom Drugoga svjetskog rata i poraća, posebice političkim odmazdama koje je provodila poslijeratna jugoslavenska komunistička vlast. Transkribirani dokumenti koje je autor koristio u svome istraživanju sastavni su dio studije te pružaju ne samo mogućnost uvida u autentičnost analizirane problematike nego i osnovu za daljnja istraživanja srodne povijesne tematike.

prof. dr. sc. MARINA BEUS
marina.beus@ff.sum.ba

POVIJEST – SLOBODNO IGRALIŠTE ČOVJEČANSTVA

DAVID GRAEBER – DAVID WENGROW,
Zora svega. Nova istorija čovečanstva,
Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2024., 592 str.

Većina ljudi koji pokazuju ikakvo zanimanje za prapovijest, a ne bave se profesionalno tim razdobljem, već stoljećima paleolitska lovačko-sakupljačka društva zamišlja kao jednostavna, jednoobrazna, primitivna, apolitična, naivna, nemaštovita i neproaktivna, a u najboljem slučaju kao generalno benigna i egalitarna. Znanstvenici društveno-humanističkih znanosti svojim profesionalnim radom rasvjetljavaju raznovrsnost, složenost i veličanstvenost čovječanstva u sadašnjosti ili povijesnoj prošlosti, dok, s druge strane, prilikom zalaska u prapovijest u potrazi za antropološkim potkrjepljenjem argumentacije vlastitih hipoteza, koja se odnose na kasnija društva, prapovijesne ljude prikazuju izmodelirano pojednostavljene. Vjerovali oni ili ne u teoriju evolucije ili, pak, u filozofijsko-povijesnu ideju progresivna povijesnog razvoja, mnogi se znanstvenici prema ljudima prapovijesti odnose kao prema „praljudima“ – vrstom tek nešto boljom od majmuna ili ih, pak, prikazuju kao najnižu blatnjavu stepenicu na stubištu evolutivnoga povijesnog kretanja. I ne može ih se kriviti za to, jer se složenije interpretacije paleolitika nalaze isključivo u arheološkim i antropološkim studijama objavljenima u časopisima uskih disciplinarnih tematskih okvira, kakve ne čitaju pojedinci izvan tih specijaliziranih polja. Svi drugi koji pokazuju zanimanje za prapovijest, a ne bave se profesionalno tim razdobljem, spoznaje najlakše mogu dobiti kroz pregledne enciklopedijske sinteze svjetske povijesti, povijesno-sociološke studije dugotrajnih povijesnih struktura ili kroz raznovrsnu produkciju iz popularno-znanstvenoga visokotiražnog *Big History* žanra; a takva djela zbog samoga oblika obrade tematike i potrebe za koherentnom temeljnom strukturalnom idejom nužno sa sobom nose pojednostavljivanja i ukalupljivanje zbilje u apstrahirane konceptualne modele (a davanje velikoga narativa povijesti

nužno sa sobom nosi, namjerno ili nenamjerno, „mitotvorstvo“). Upravo je zbog toga iznimno bitno kada jedna ovakva knjiga probije granice uske znanstvene disciplinarnosti k široj čitateljskoj publici.

Knjiga originalna naslova *The Dawn of Everything* izdana je 2021. godine na engleskome jeziku u nakladi kuće Penguin Random House. U predgovoru stoji da su autori, David Graeber, američki antropolog, i David Wengrow, sada već pokojni britanski arheolog, tu knjigu pisali deset godina. Prijevod djela na srpski jezik, naslovljen *Zora svega. Nova istorija čovečanstva*, objavljen je 2024. godine u nakladi Vulkan izdavaštva u Beogradu. Prevoditelj teksta je Marko Sindić. Prijevod knjige, koji ima 592 stranice, na početku ima *Sadržaj* (str. 5), *Spisak mapa i figura* (str. 7-8), *Predgovor i posvetu* (str. 9-10) te *Zahvalnice* (str. 11-12). Potom slijedi sadržaj knjige podijeljen u 11 poglavlja. Na kraju se nalaze *Zaključak* (str. 457-485) te *Bibliografija* (str. 487-532) u kojoj je popisano 999 različitih bibliografskih jedinica, što pokazuje temeljitost provedenoga istraživanja. Navedena literatura se u najvećoj mjeri odnosi na članke „dosadnih“ naslova, objavljene u znanstvenim časopisima uske disciplinarnе tematike koji su uglavnom nepoznati široj čitateljskoj publici. Naposljetku, u knjizi je pod naslovom *Beleške* (str. 533-591) od osnovnoga teksta izdvojeno 845 bilježaka, a mnoge od njih opširne su deskriptivne bilješke koje dodatno obogaćuju informativnost ovoga obimnog djela.

Prvo poglavlje nosi naslov *Zbogom detinjstvu* (str. 13-35). Graeber i Wengrow na početku poglavlja ističu da već stoljećima prevladavaju dvije osnovne percepcije paleolitskih društava. Jedna je Rousseauovska vizija prema kojoj je iskonsko čovječanstvo živjelo u „rajskome vrtu“, savršeno egalitarno bez sukoba, da bi ga kasnije civiliziranje iskvarilo nametanjem privatnoga vlasništva i društvene hijerarhije, odnosno socio-ekonomske „nejednakosti“. Nasuprot njoj nalazi se Hobbesovska interpretacija prema kojoj je „prirodno stanje“ ljudi obilježavao surovi rat sviju protiv svih, a civilizacija, u skladu s tim i poljoprivreda, kultura, urbanizacija i suverenitet vlasti, su sve pozitivni fenomeni koji su prisilno „kultivirali“ divljega čovjeka pretvorivši ga u mirno društveno biće. Autori navode da su obje interpretacije netočne, nepovijesne i zapravo puke retorične apstrakcije, da su jednostavnije i dosadnije od stvarnosti

te da imaju političke uzroke i implikacije. Obje teorije povijesno kretanje prikazuju kao stupnjeviti proces koji se vodi u sličnim obrascima, grubo skicirano od rodovskih skupina, preko plemena i društveno stratificiranih poglavarstava do država. Ideja progresivnoga povijesnoga kretanja je, prema Graeberu i Wengrowu, nastala kao reakcija europskih konzervativaca 18. stoljeća na kritiku europske civilizacije koju su izražavali intelektualci autohtonih naroda Novoga svijeta. Sudar europske kulture s civilizacijama koje su tijekom stoljeća novoga vijeka uništene, a njihove zemlje kolonizirane, popratila je autohtona kritika načina života europskih doseljenika, a ideje iz te kritike, široko prisutne u putopisno-etnološkoj literaturi diljem Europe, preuzeli su prosvjetiteljski mislioci u vlastitoj kritici europske tradicije. Kao posljedica „naturalizacije“ takvih subverzivnih razmišljanja u Starome svijetu nastala je interpretacija progresivna povijesnoga kretanja prema kojemu je europsko hijerarhijsko društveno uređenje prikazano kao viši stupanj razvoja u odnosu na domorodačke društvene strukture, pa je, prema tomu, „nejednakost“ prikazana kao nužan nusprodukt procesa napretka. Autori smatraju da takva vizija tijeka povijesti dovodi do mentalne monolitnosti, ograničavanja konceptualnoga aparata za percepciju zbilje i fatalističkoga prihvatanja nemogućnosti drugačijega, ili „pravednijega“, društvenoga uređenja, što pojedincu guši maštu i motivaciju za društvenim aktivizmom. Ističe se da sociologija i društvene znanosti generaliziraju prilikom stvaranja društvenih modela do nepostojeće apstrakcije, što je sama priroda tih znanosti, dok s druge strane u povijesti postoji samo pojedinačno i neponovljivo, a „povijesni zakoni“ postoje samo ako ih stvorimo u svojoj glavi. Uz to, autori naglašavaju da je takva interpretacija povijesti moguća isključivo ako se uzme u obzir jedan vrijednosni okvir, u ovome slučaju onaj ekonomsko-materijalistički, ali da ljudi u svojim životima imaju posve različite motivacije: težnja za srećom, humanosti, brigom za druge ljude... Također naglašavaju da mnogi ljudi ne teže isključivo materijalnomu egalitarizmu, nego jednakosti u slobodi oblikovanja individualne i društvene stvarnosti. Graeber i Wengrow navode da su neka domorodačka američka društva, ekonomski i tehnički nekonkurentna europskima, takve vrijednosti postavljala visoko iznad

materijalnoga bogatstva te da je njihova kritika europskoga društva počivala na isticanju tih vrjednota. A koliko su te vrijednosti bile realno implementirane u povijesnoj stvarnosti „nazadnih“ američkih društava, pokazuje visok stupanj slobodnih prebjega europskih doseljenika u domorodačka društva tijekom 17. i 18. stoljeća. Takva je situacija, prema autorima knjige, bila posljedica toga što su ljudi bića s potencijalom slobode i samoostvarenja, dok su u predmodernoj hijerarhijsko-staleškoj društvenoj konstelaciji europske civilizacije takvi potencijali bili gušeni.

Drugo poglavlje naslovljeno je *Varljiva sloboda* (str. 37-80). Na početku poglavlja autori argumentiraju tezu da prosvjetiteljska kritika počiva na starijoj autohtonoj kritici. Ideje, naime, nisu isključivo plod individualnih genija, nego posljedica rasprava aktualnih u društvu, pa i u širim masama. Prosvjetiteljsko crpljenje kritičkih ideja iz drugih kultura proširilo je konceptualne obrasce europskoga intelektualizma, ali te su ideje kasniji teoretičari pripisali prosvjetiteljskim genijima, što je djelomično i posljedica toga što su prosvjetiteljski autori izbjegavali citiranje domorodačkih intelektualaca kako bi izbjegli osudu Crkve zbog veličanja nekršćanskih kultura. Američka domorodačka kritika europskoga društvenog uređenja, temeljena na vrijednostima osobne slobode i jednakosti u pitanjima društvenoga aktivizma, bila je prisutna u izvješćima misionara isusovaca te činovnika i putopisaca iz Novoga svijeta već od 17. stoljeća, a široko je prihvaćena u prosvjetiteljskim krugovima 18. stoljeća. Kao posljedica toga od sredine 18. stoljeća, počevši s Jacquesom Turgotom, javila se reaktivna ideja o stupnjevitu povijesnom razvoju, temeljenu na ekonomskome modelu proizvodnje hrane (lov i sakupljanje > nomadsko stočarstvo > poljoprivreda > trgovina), koji oblikuje sve veći stupanj ukidanja osobne slobode i promicanja hijerarhijske nejednakosti sa svakim sljedećim stupnjem „civiliziranja“ društva. Graeber i Wengrow navode da se to vidi u činjenici da u srednjovjekovnome europskom konceptualnom aparatu nisu postojali pojmovi „jednakosti“ i „nejednakosti“. Oni su se javili tek s idejama o prirodnome pravu, a posljedično i prirodnome stanju čovječanstva koje su nastale u 17. stoljeću kao posljedica rasprava o etičkim i pravnim implikacijama aktualne agresivne kolonizacije, odnosno postavljena su pitanja jesu li moralno

opravdani postupci prema indijanskim domorodcima koji nisu imali priliku upoznati ni odbaciti Krista te koja su uopće osnovna prava svakoga čovjeka. Uspostavljen je konsenzus da je prirodno stanje čovječanstva ono uređenje koje je bilo prisutno kod suvremenih američkih domorodaca, zbog čega se Indijance počelo percipirati kao iskonske ljude, a ne nazadne divljake. Tada se počeo cijeniti koncept društvenoga egalitarizma, izraženiji u domorodačkim društvima, koji je u predmodernoj Europi bio vezan za primordijalni kaos ili eshatonski susret s Bogom, a isključen iz zemaljske realnosti u kojoj se manifestirao samo u karnevalskim festivalima „svijeta okrenutoga naopačke“. Kada su domorodački uglednici u raspravama, vođenima najčešće s isusovačkim misionarima koji su te rasprave i zapisali, počeli argumentirano i racionalno isticati kritike europskoga društva, došlo je do konceptualne revolucije u europskoj misli. Mogućnost alternativna povijesnog kretanja inspiriralo je brojne europske prosvjetiteljske mislioce koji su se zalagali za „oslobađanje iz samonametnutih okova“, a oni su svoje subverzivne ideje, pisane u formi dijaloga, pripisivali arhetipskomu plemenitom divljaku kako bi izbjegli osudu. Dok je u predmodernoj Europi bio nepoznat koncept osobne slobode, nepokornost zakonu ili hijerarhijskomu autoritetu smatrala se animalnom, a jednakost se izražavala samo u podređenosti svih ljudi zakonu ili suverenu, dotle je u wendatsko-huronskim društvima materijalno bogatstvo bilo nerelevantno za stjecanje moći nametanja vlastite volje drugima, a politički autoriteti nisu imali mehanizme prisile, pa je društveno uređenje ovisilo o konsenzusu argumentirane „demokratske“ rasprave koja je poticala intelektualizam. Indijanski kritičari, ponikli u takvu prodiskurzivnom uređenju, osuđivali su europski manjak uzajamnosti, međusobne prepirke, razlike u bogatstvu, „robovsku“ podčinjenost monarhu te povezanost materijalnoga bogatstva s moći nad drugim ljudima. Kondiaronkove rečenice zapisane u raspravama s francuskim plemićem Lahontanom, kao što je sljedeća: „Kakvi su to ljudi, kakva su to stvorenja Evropljani kada moraju da se primoraju da čine dobro i da se uzdržavaju od zla samo zbog straha od kazne?“, utjecale su, prema Graeberu i Wengrowu, na formiranje prosvjetiteljske kritike europske civilizacije, a posljedično i na reaktivnu interpretaciju

povijesnoga kretanja kao putanje napretka koja je na prapovijest bacila generalizirajući veo surove dijaboličnosti ili, pak, suprotnu romantičarsku sliku primitivne anđeoske benignosti, koja se više ne može ostvariti bez odbacivanja svih kasnijih pozitivnih povijesnih stečevina. Autori smatraju da je prihvaćanje takve interpretacije pokazatelj nedostatka mašte modernoga čovjeka Zapada, koji je mentalno „zaglavio“ u samo jednome mogućem društveno-političkom uređenju u kojem je ekonomski napredak nezamisliv bez društvenih razlika u moći i utjecaju.

U trećem poglavlju naslova *Otapanje ledenog doba* (str. 81-118) autori se bave razdobljem paleolitika, za koje bi se moglo zaključiti da o njemu „znamo da ništa ne znamo“. Umjesto iznošenja bilo kakvih generalnih interpretacija najranije ljudske prapovijesti Graeber i Wengrow pobijaju neke ustaljene evolutivne hipoteze, kao što su kognitivna revolucija i mitohondrijska Eva. Također, naglašavaju da nije postojalo prirodno društveno-političko stanje čovječanstva, nego da je paleolitik karakterizirala šarolikost političkih oblika, u kojoj su se vjerojatno nalazila i egalitarna društva. No, autori ističu da paleolitski egalitarizam nije uzrokovan kaotičnim i slučajnim nepoznavanjem „naprednijega“ hijerarhijskog uređenja, nego samosvjesnom političkom odlukom. Ljudi su, naime, jedina politička bića te posjeduju ekskluzivne metode opstrukcije nasilničkih i „tiranskih“ namjera kao što su ogovaranje, ismišljavanje i izoliranje nepoželjnih pojedinaca; sve prisutne kod modernih lovačko-sakupljačkih skupina koje su bile predmetima antropoloških istraživanja. Uz to, sposobnosti pretpostavke omogućavale su zamišljanje ishoda u slučaju popuštanja autoritarnim pojedincima. Graeber i Wengrow smatraju da ljude paleolitika treba shvaćati kao bića s političkom samosviješću, a ne kao naivne primitivce. Takva vizija odudara od prosvjetiteljske teze koja predmodernost generalno predočava kao doba robovanja tradiciji i uniformirane pripadnosti kolektivnomu umu. Autori pišu da arheološki ostatci iz vremena paleolitika ukazuju na veću toleranciju na ekscentričnost, dok antropološke studije pokazuju da su nerijetko neuobičajeni karizmatični pojedinci bili nositelji revolucionarnih društvenih ideja. Stoga Graeber i Wengrow smatraju da je razdoblje paleolitika bilo vrijeme brojnih društveno-političkih eksperimentiranja:

hijerarhijskih i egalitarnih, ratobornih i pacifističkih, nomadskih i sezonalno sjedilačkih. Autori navode da su društveno-političko-ekonomske organizacije mogle ovisiti o sezonalnosti privrednoga života usmjerena na prirodu i godišnja doba. Tako se, primjerice, ističu megalitske ili masivne građevine koje su mogle podići samo mnogoljudne skupine, i to na lokalitetima sezonskih okupljanja brojnih malih skupina zbog potrebe lova ili sakupljanja plodova. Takve su lokacije u određenome razdoblju godine postajala „mjesta izobilja“ i mogle su prehraniti veće skupine ljudi, koji su se tijekom „gladnijih“ mjeseci raspršivali. Autori tvrde da je sezonalnost ekonomskoga života utjecala na fleksibilnost društveno-političkih uređenja, koja je nezamisliva današnjemu čovjeku. Za paleolitik, dakle, ne postoji jedinstven obrazac, dok je jedina postojana pojava sama promjena.

Sljedeće poglavlje naslovljeno je *Slobodan narod, poreklo kultura i uspon privatne svojine* (str. 119-158), a u njemu se autori dotiču i razdoblja mezolitika i neolitika. Dok su paleolitska nomadska društva obilježavali široki geografski horizonti i brojni kontakti između skupina, što je utjecalo na veliku rasprostranjenost kulturne razmjene i globalnu sličnost određenih tehnologija i običaja, završetak glacialnoga razdoblja i klimatske promjene otvorili su mogućnost ostvarenja sjedilačkoga života većih razmjera, što je ljude vezalo za uže teritorijalne prostore. Smanjivanje pokretljivosti, društvenih interakcija i miješanja skupina dovelo je do sužavanja kulturnih horizonata i pojavu prvih regionalnih kultura. Lokalne kulturološke odlike i razlike poticale su mogućnost percepcije drugih skupina kao stranih ili neprijateljskih, što je intenziviralo ksenofobiju i ratovanje. Graeber i Wengrow također navode i to da se egalitarnim društvima trebaju smatrati ona u kojima svi članovi imaju jednak pristup vrijednostima koje se smatraju bitnima. U mnogim društvima, kao što su neke sjevernoameričke domorodačke skupine, takva vrijednost bila je sloboda oblikovanja individualnoga života. S druge strane, u poljoprivrednim civilizacijama Staroga svijeta takva se sloboda konstantno uskraćivala zbog potrebe uspostavljanja i održavanja društvene hijerarhije koju su omogućili proizvodni viškovi hrane te je oblikovan društveni sustav u kojem je moć počivala na posjedovanju

materijalnoga bogatstva. Kao primjer kultura s alternativnim izvorom društvenoga ugleda autori opisuju lokalitet Poverty Point u današnjoj Louisiani. Na tome mjestu je u 2. tisućljeću prije Krista izgrađen ritualni kompleks s koncentrično raspoređenim zemljanim humcima na površini koja je premašivala najstarija urbana središta Mezopotamije i doline Inda. Isti takav geometrijski sustav podizanja humaka postojao je u cijelome području od nizine Velikih jezera do obala Meksičkoga zaljeva. U tim krajevima živjeli su lovci – sakupljači koji nisu poznavali pismo. Graber i Wengrow smatraju da je Poverty Point bio središte prostranoga kulturnog bazena koji je počivao na razmjeni informacija, odnosno da se ugled stanovnika toga lokaliteta izvodio iz matematičkih i astronomskih znanja koja su bila nužna za podizanje ritualnih kalendarskih kompleksa. U nastavku poglavlja autori tvrde da je percepcija paleolitika kao idilična doba sveopćega mira, nesebične usmjerenosti na nematerijalne vrjednote i generalnoga egalitarizma nepovijesna te da se temelji na analogijama s modernim lovcima – sakupljačima, kao što su Bušmani ili Pigmejci koji dnevno provode 2-3 sata u radu, a ostatak dana u dokolici. No, tu se radi o skupinama koje su stjerane na negostoljubiva pustinska ili prašumska područja, neatraktivna poljoprivrednicima, na kojima je teško oblikovati bogatiju i raznovrsniju kulturu. U razdoblju paleolitika, prije pojave sjedilačke poljoprivrede, mnogi lovci – sakupljači nastanjivali su morske i riječne obale, odnosno „mjesto obilja“ koja su omogućavali stalan ili sezonski sjedilački život i prije domestikacije biljaka i životinja. Na takvim lokalitetima, na kojima su materijalni ostatci izgubljeni za arheologe zbog djelovanja morskih ili riječnih voda, bio je moguć bogat kulturni razvoj, pa čak i viškovi hrane na temelju kojih se mogla pojaviti društvena hijerarhija koja se nije temeljila na proizvodnji žitarica. Takvu tezu argumentiraju postojanjem određenih modernih lovačko-sakupljačkih zajednica koje se u „slobodnome vremenu“ bave zanatskom proizvodnjom i sakupljanjem dragocjenih materijala koji se koriste kao valute, kao i postojanjem lovaca – sakupljača s hijerarhijskim društvenim uređenjem. Analogijom s modernim lovačko-sakupljačkim zajednicama, kao što su australski Aboridžini, Graeber i Wengrow dolaze do hipoteze da se najranija pojava privatne imovine veže za sakralne

predmete i objekte koji su ekskluzivno pripadali uskoj klasi kultne elite, ali nisu davali osnovu za materijalnu nadmoć. Nadovezujući se na tu tezu, autori ističu da su najraniji paleolitski masivni spomenici imali ritualni i kalendarski karakter, bez ostataka koji bi aludirali na kakav aristokratski sloj. Spomenici poput Göbekli Tepea ili Stonehengea građeni su na „mjestima obilja“ koja su mogla prehraniti mnogoljudnije skupine, a za potrebe njihove izgradnje bila je potrebna koordinacija većega broja ljudi. Takvi lokaliteti bili su idealni za stvaranje proizvodnih viškova i uspostavu društvene hijerarhije s neproizvodnim vladajućim slojem, odnosno za pojavu privatne imovine, no ti su spomenici imali ritualni karakter. Najbolje su lokacije tako umjesto privatiziranja zapravo posvećivane, a time i kolektivno davane svim pripadnicima skupine koja ih je podigla. Prapovijesni egalitarizam nije bio slučajan fenomen, nego plod svjesna političkog organiziranja. Na kraju poglavlja autori spominju da se djeca poljoprivrednika odgajaju na disciplinu i poslušnost, a ona lovaca – sakupljača na samoinicijativu i samouvjerenost.

Peto poglavlje, naslova *Pre mnogo sezona* (str. 159-201), bavi se usporedbom dviju skupina sjevernoameričkih domorodačkih društava. Cijelu pacifičku obalu od Aljaske do Kalifornije naseljavali su lovci – sakupljači. Narode koji su nastanjivali sjeverni dio te obale, danas uglavnom kanadske, karakteriziralo je postojanje sezonske društvene hijerarhije u određenome dijelu godine, robovlasnički sustav i plemićka klasa, učestala ratovanja te rasipnički potlač festivali u kojima su pojedinci koji su nastojali steći ili zadržati ugled priređivali obilne gozbe na kojima su dijelili akumulirana bogatstva svojim privrženicima. S druge strane, indijanske skupine na južnijim obalama organizirale su egalitarna društva u kojima su se izbjegavali ratni sukobi pa su se nesuglasice razrješavale na „diplomatskim“ sastancima. Ritualne svečanosti tih skupina bile su odmjerene i suzdržane, a pojedince se odgajalo na vrijednostima štedljivosti i uzajamnoj materijalnoj pomoći u vremenima oskudice. Ropstvo je postojalo kao dužničko, ali je bilo privremenoga karaktera te su česta bila oslobođanja. Graeber i Wengrow smatraju da je u razvoju tih skupina bio prisutan proces šizmogeneze (engl. *schismogenesis*), odnosno samoidentifikacija u odnosu na „drugoga“, prema kojemu „mi“ postaje

sve ono što nisu „oni“. Na taj način dvije se skupine razvijaju i međusobno identificiraju u suprotnosti jedna prema drugoj. Autori smatraju da se takav oblik društvene evolucije može primijeniti na brojne druge povijesne situacije te da ilustrira mogućnost društveno-političke raznovrsnosti paleolitika Staroga svijeta. Također, u poglavlju naglašavaju da su kalifornijska društva lovaca – sakupljača svjesno izabrala takav oblik privrede jer su živjela u ekosustavu koji je nudio obilje hrane bez potrebe poljoprivrednoga uzgoja. Te su skupine tisućljećima živjele u relativnoj blizini mezoameričkih agrarnih civilizacija pa su zasigurno imale mogućnost prihvatanja poljoprivrede. Uz to, kalifornijska lovačko-sakupljačka društva bila su mnogoljudnija od poljoprivrednika iz agrarne doline Mississippija. Njihova kultura nije bila pretpoljoprivredna nego antipoljoprivredna, a njihovo zaustavljanje u paleolitiku bila je svjesna odluka, a ne posljedica nepoznavanja „naprednijih“ oblika egzistencije.

U sljedećem poglavlju, naslovljenom *Adonisovi vrtovi* (str. 201-236), autori se bave pojavom poljoprivrede u području Plodnoga polumjeseca. Graeber i Wengrow smatraju da neolitska revolucija nije bila nužna i nepovratna, odnosno da žitarice, jednom kada se pripitome, ne zaobljavaju automatizmom čovjeka u hijerarhijskome eksploatatorskom društvenom uređenju, kako se nerijetko tumači. Autori također naglašavaju da neolitska revolucija nije bila revolucija kao takva, nego proces koji je trajao stoljećima, pa i tisućljećima, iako se genetske modifikacije koje se vežu za domestikaciju biljaka i životinja mogu provesti kroz samo nekoliko generacija u relativno kratkome vremenu. No, taj je proces na području Plodnoga polumjeseca bio dugotrajan. Autori tvrde da je razlog taj što prvotni uzgoj biljaka nije bio intenzivan, nego je primitivna poljoprivreda stoljećima bila tek nadomjestak lovačko-sakupljačke ekonomije, a ne osnovni oblik proizvodnje hrane. Uz to, žitarice su se prvotno koristile kao materijal za izrađivanje košara ili vezivo za gradnju glinenih kuća i krovova, a tek potom kao temeljna prehrambena namirnica. Također, pojavu poljoprivrede nije automatski popratilo „ograđivanje zemljišta“ i pojava privatne imovine, jer su najranije agrarne površine bile na riječnim obalama koje su nestajale za svake poplavne sezone. To su bila najpogodnija zemljišta za uzgoj žitarica bez

pretjeranih poljoprivrednih radova, što je ostavljalo dovoljno vremena za druge aktivnosti. Prema Graeberu i Wengrowu neolitska revolucija nije automatski dovela do prostranih žitnih polja i mukotrpna višesatnog napora radničke klase s ciljem osiguravanja što većega proizvodnog viška koji bi podigao brojnost populacije, ali i uzdržavao sloj nobiliteta, nego do višestoljetnoga „rekreativnog“ vrtlarstva malih razmjera uz zadržavanje lovačko-sakupljačke privrede. Tako da su po pripitomljavanju biljaka i životinja ljudi Plodnoga polumjeseca još generacijama živjeli na razmeđu paleolitika i neolitika. Ilustrativan je primjer anadolski Çatal Hüyük, gdje se po principu sezonalnosti proizvodnja hrane tijekom jednoga dijela godine temeljila na uzgoju žitarica, dok je u drugome dijelu godine primat preuzimao lov. Uzgoj stoke bio je vrlo ograničen, a autori smatraju da je razlog za to bilo svjesno odbijanje muškaraca da prihvate neolitski način egzistencije jer su im društveni ugled, reputacija i moć proizlazili iz rezultata lovačkih akcija. Prelazak iz paleolitika u neolitik nije, dakle, bio neophodan i progresivan rezultat racionalne kalkulacije, jer ljudske živote oblikuju brojne druge motivacije, osim isključivo materijalne. Autori također opisuju podjelu Plodnoga polumjeseca na sjeverni brdski dio u kojem su oblikovana hijerarhijska, patrijarhalna i ratoborna stočarsko-lovačko-sakupljačka društva i južni nizinski dio s egalitarnim, pacifističkim, potencijalno i matrijarhalnim, ratarskim uređenjem te smatraju da je u oblikovanju takvih oblika egzistencije bio prisutan fenomen šizmogeneze.

U poglavlju *Ekologija slobode* (str. 237-261) autori analiziraju pojavu poljoprivrede na ostalim lokalitetima na kojima se nezavisno razvila ili proširila iz drugih centara, od Amerike, Afrike, Azije do Oceanije. Graeber i Wengrow zaključuju da se poljoprivreda kao temelj egzistencije pojavila samo u onim područjima u kojima ekološka slika nije omogućavala mnogoljudnija lovačko-sakupljačko-vrtlarska društva, odnosno da se apsolutan prelazak iz prehrambene raznovrsnosti paleolitika u jednoličnost žitnoga neolitika nastojao što duže odgoditi obuzdavanjem razvoja mukotrpnije agrarne ekonomije, a kada bi se i dogodio, da je oslikavao „ekologiju neimaštine“ u kojem nije bilo boljega izbora. Ili kako to Graeber i Wengrow sumiraju: „Ispostavilo se da je slobodni

hod ka zemljoradnji i od nje, ili lebdenje na njenim obodima, nešto što je ljudska vrsta uspešno radila tokom većeg dela svoje prošlosti (...) Biodiverzitet – a ne biološka snaga – bio je prvobitni ključ proizvodnje hrane u neolitu.“ No, upravo je visok stupanj prinosa i proizvodnoga viška domaćih žitarica omogućio mnogoljudnost zemljoradnika koji su s vremenom istisnuli lovce – sakupljače.

Osmo poglavlje, naslova *Imaginarni gradovi* (str. 263-308), nastoji dekonstruirati uvriježenu interpretaciju da je društveni egalitarizam moguć samo u malobrojnim ljudskim skupinama, koje se nalaze u svakodnevnim interakcijama i međusobno poznaju, te da je sam po sebi prapovijestan, a da mnogoljudne povijesne zajednice kao što su gradovi, države i nacije zahtijevaju prisutnost vladajućega sloja administracije s mehanizmom prisile i posljedične klasne eksploatacije. Graeber i Wengrow smatraju da je teza kako je hijerarhija preduvjet civilizacije zapravo mit. Autori analiziraju primjere najranijih gradova u Mezopotamiji, dolini Inda, Kini i Ukrajini, koji su imali nekoliko desetaka tisuća stanovnika. U svim tim naseljima arheološki ostatci ukazuju na relativnu sličnost dimenzija svih stambenih kuća, dok je masivna arhitektura ograničena isključivo na dvorane u kojima nema nikakvih tragova aristokratskoga uređenja. Središta gradova ili gradskih četvrti bile su dvorane za vijećanje širokih skupina ili kultne zgrade. Arhitektonski plan ukrajinskih „meganaselja“, kao što je Nebelivka, ukazuje na rotacijski sustav kolektivne administracije po četvrtima, dok povijesni zapisi iz Uruka dokazuju postojanje kolektivnih demokratskih upravljačkih tijela, stoljećima prije pojave najranijih tragova aristokracije. U Mohenjo Daru dominirale su vjerske građevine koje nemaju nikakvih tragova prisutnosti vladajuće elite nego samo monumentalni bazen, dok su bogatije kuće, koje su vjerojatno pripadale trgovačkomu sloju, bile rastrkane diljem grada. U predcarskoj povijesti Kine postojao je slučaj grada Taosija u kojem je političkom revolucijom uništena aristokratska elita, a grad se nastavio razvijati i rasti samo s elementima kolektivne administracije. Graeber i Wengrow naglašavaju da se najranija povijesna pojava „herojske ratničke aristokracije“ veže uz susjedna, rjeđa naseljena, brdska područja oko Mezopotamije, u kojima se razvilo načelo patrimonijalne vlasti prema

kojemu su zemlja i narod koji je nastanjuje vlasništvo vladara. Iz tih područja načelo patrimonija proširilo se na prostore najranije urbane povijesne civilizacije, s tim da su i kasnija mezopotamska carstva, kao što su asirsko ili babilonsko, zadržali institucije gradske „parlamentarne“ samouprave i tijekom razdoblja „istočnjačke despocije“.

Poglavlje *Skriveno naočigled svih* (str. 309-336) tematizira mezoameričke pretkolumbovske civilizacije Teotihuacán i Tlaxcalu, koje su postojale u području u kojem su stoljećima dominirala hijerarhijska agrarna carstva. Arheološka istraživanja u Teotihuacánu, koji je na vrhuncu imao oko 200 000 stanovnika, ukazuju na zbacivanje aristokratskoga režima revolucijom i obustavu izgradnje masivnih piramida te početak izgradnje ujednačene socijalne stanogradnje za relativno ugodan život opće gradske populacije. U Tlaxcali, susjedu i neprijatelju Astečkoga imperija, politički sustav činila je konfederacija republičkih gradova u kojima je implementirana kolektivna rotacijska administracija po gradskim četvrtima. Vlast je shvaćana kao kolektivna privremena društvena obveza, a ne izvor stalnih privilegija elite.

Potom slijedi poglavlje naslova *Zašto država nema poreklo* (str. 337-410). Graeber i Wengrow u raščlambi elemenata moderne države izdvajaju tri poluge moći: monopol nad nasiljem, kontrola informacija i individualna karizma, iz kojih se razvijaju tri fenomena: teritorijalni suverenitet vlasti, birokratska administracija i karizmatско političko nadmetanje. Kombinacija tih načela može dovesti do režimskoga ograničavanja slobode pojedinca, što bi, pak, trebala onemogućiti demokracija. Autori, međutim, naglašavaju nedostatke moderne zapadnjačke demokracije temeljene na slobodnim izborima s općim pravom glasa. Graeber i Wengrow ističu da je sam koncept izbora fenomen iz aristokratskih sustava, biranje među „najboljima“ koji se nude te da je kao takav bio prisutan u parlamentima feudalne Engleske ili u Svetome Rimskom Carstvu, dok je odlika kolektivnih političkih sustava rotacija vlasti po principu ždrijeba, kao što je američki porotnički sustav. Kako autori pišu, „demokratija koju imamo danas u suštini je igra na sve ili ništa, koju igraju pojedinci veći od života, dok smo mi ostali uglavnom ograničeni na status posmatrača“. U nastavku poglavlja autori analiziraju brojne oblike

implementacije jednoga ili kombiniranje dvaju izvora utjecaja i moći u Starome i Novome svijetu, s nedostatkom trećega. Opisivanje indijanskoga plemena Neche, južnoameričkoga grada Chavin de Huántar, preddinastijskoga Egipta, Kine, dinastije Shang te majanske, inkanske, astečke i olmečke civilizacije ilustrira šarolikost izvora raznolikih oblika društvene moći sa zaključkom da ne postoji jedinstven proces razvoja države. Graeber i Wengrow također problematiziraju tradicionalnu periodizaciju i terminologiju u kojima se razdoblja autokratske vlasti s bogatim i masivnim arhitektonskim ili umjetničkim ostvarenjima uzdižu iznad razdoblja devolucije državnih oblika koje karakterizira siromašnja kulturna baština, ali veća osobna sloboda. Tako se doba relativne slobode i jednakosti nazivaju postklasičnima ili međurazdobljima, što samo po sebi odiše duhom nazadnosti. Na kraju poglavlja autori nastoje dekonstruirati hipotezu da se birokracija javlja u mnogoljudnim političkim entitetima kao nužan aspekt koordinacije aktivnosti masa i da podržava razvoj hijerarhijskoga upravljanja. Iz ostataka Tell Sabi Abyada, datiranih oko 6200 godina prije Krista, dakle tisućljećima prije pojave pisma, mogu se uočiti središnje građevine za skladištenje s arhivima od geometrijskih žetona i pečata. Radilo se o neolitskome seoskom naselju s malim brojem stanovnika u kojem su kuće bile jednoličnih dimenzija. Autori tvrde da je ta rudimentarna birokracija služila organizaciji rada i preraspodijeli dobara u maloj poljoprivrednoj zajednici u kojoj je egzistencija ovisila o uzajamnoj pomoći u proizvodnome procesu. U području Plodnoga polumjeseca uslijedilo je razdoblje neolitske kulture El-Obeid. Izvori iz toga vremena ukazuju na usmjerenost na socijalni egalitarizam te kulturnu standardizaciju kojom je Bliski istok oblikovan kao „globalno selo“ istovjetnih kulturoloških oblika. To je bilo vrijeme brojnih tehnoloških otkrića koja nisu korištena kao sredstvo uspostave hijerarhijske vlasti, a iz te egalitarne seoske kulture razvila se urbana sumerska civilizacija (kultura Uruk-Warka) koja je stoljećima zadržala načelo političkoga kolektivismu prije prelaska u hijerarhijski model društvene organizacije.

Posljednje poglavlje naslovljeno je *Pun krug* (str. 411-455). Autori navode da se teza o sjevernoameričkome podrijetlu kritike europske

društveno-političke tradicije odbacuje s tvrdnjom da američki domo-rodci nisu mogli osuđivati strukture kakve ranije nisu poznavali, odnosno da se nužnost procesa evolutivnoga razvoja od manjih društvenih skupina k masovnijima može negirati samo ako postoji povijesni dokaz o reverzibilnome procesu. Sjeverna Amerika je u pretkolumbovskome dobu imala jedan takav razvoj. Naime, u razdoblju od 800. do 1400. godine misisipijska kultura imala je niz velikih urbanih središta među kojima se isticala Cahokia koja je na vrhuncu imala oko 40 000 stanovnika, a kojom su vladali teokratski nasljedni vladari. Cahokia je bila središte svojevrzne prostrane agrarne države. No, ta se kultura raspala prije dolaska Europljana, a stanovnici većega dijela misisipijskoga područja odbacili su sjedilačku poljoprivredu i stalešku društvenu podjelu te preuzeli egzistenciju lovačko-sakupljačkih egalitarnijih plemenskih republika te su s takvim mentalitetom dočekali pojavu europskih doseljenika.

Iz opširnoga *Zaključka* (str. 457-485) može se izdvojiti mišljenje Graebera i Wengrowa da u istraživanju prošlosti većina znanstvenika odbija prihvatiti ideju da su (pra)povijesni ljudi mogli samostalno oblikovati svoju sudbinu, iako ne uvijek pod uvjetima koje su izabrali. Autori ističu da društvene znanosti teže pronalasku raznovrsnih zakonitosti kojima žele dokazati da ljudsku povijest usmjeravaju vanjske sile, a ne ljudi sami. Zbog toga se povijesno kretanje često promatra kao determinizam oblikovan naprednošću tehnologije. No, tehnologija je često nastajala u ritualne svrhe, kao plod „igre“ iz ljudske usmjerenosti na uzvišenije vrijednosti, a ne promišljene ekonomske kalkulacije, dok je i sama ritualna igra služila kao društveno eksperimentiranje. Graeber i Wengrow pišu: „Ako čovečanstvo jeste krenulo pogrešnim putem u nekom trenutku u istoriji – a uzevši u obzir trenutno stanje sveta, to je teško poreći – onda se to možda desilo gubitkom slobode izmišljanja i ostvarivanja drugih oblika društvene egzistencije.“

U konačnici, može se zaključiti da su Graeber i Wengrow nastojali napisati *Big History* knjigu: čitljivu, jasnu, privlačnu, zanimljivu i humorističnu masovnoj neznanstvenoj čitateljskoj publici. Čitatelji takvoga žanra, a među njima je i sam autor ovoga prikaza, već s izborom literature traže opće, shvatljive i prihvatljive odgovore na svepovijesno pitanje:

„Wie es eigentlich gewesen?“. No, ono što karakterizira knjigu Zora svega. *Nova historija čovečanstva* jest izrazito visok stupanj povijesne svijesti i povijesnoga gledanja na samu povijest, kakva uglavnom izostaje iz sličnih popularno-znanstvenih publikacija. Graeber i Wengrow, umjesto davanja sveopćih odgovora i generalnih interpretacija, usmjerili su se na razbijanje ustaljenih neutemeljenih „mitova“ i iznošenje niza potencijalnih povijesnih hipoteza koje pokazuju da povijesno prostor-vrijeme može biti čovjekov poligon za hrabru i samosvjesnu slobodu oblikovanja vlastite stvarnosti. Oni su zapravo napisali ljudsku *Big History* naopako, i to knjigom koja odiše moralnom snagom i vjerom u potencijale ljudskosti. Takva knjiga mnogima može biti razočaravajuća i dosadna, ali onima s razvijenijom povijesnom svijesću može poslužiti kao odličan podsjetnik na to koliko je povijest zapravo raznovrsna, bogata, očaravajuća, zanimljiva, inspirativna, motivirajuća, veličanstvena i uzbudljiva. Drugim riječima, kako je vrijedna toga da joj se posveti cijeli život, jer svi ti epiteti u konačnici krase predmet povijesnoga istraživanja – čovječanstvo.

ZVONIMIR HERCEG
zvonimir.herceg@ff.sum.ba